

ПРОБЛЕМАТИКА ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНОЇ ЕТНІЧНОЇ СВІДОМОСТІ В СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Анотація. Розглянуто сучасний стан розробки методів дослідження етнічної свідомості. Проаналізовано чинники, використовувані сучасною психологією для вивчення складності, унікальності, специфіки, формування етнічної свідомості. Виявлено взаємозв'язок етнічної свідомості з соціальними процесами та міжетнічною взаємодією. Здійснено вибір методів емпіричного дослідження етнічної свідомості. Проведено емпіричне дослідження етнічної свідомості в студентському середовищі. Проаналізовано результати дослідження рівня свідомості. Окреслено перспективи подальших досліджень етнічної свідомості. Зроблено висновок, що існує необхідність подальшого дослідження процесу формування позитивної етнічної ідентичності для запобігання кризовим станам у міжетнічних відносинах з небезпечними наслідками.

Ключові слова: етнічна свідомість, міжетнічні взаємини, етнічна ідентичність.

Semeniv Nataliia

Lviv Polytechnic National University

PROBLEMS OF THE FORMATION OF POSITIVE ETHNIC CONFORMITY IN THE STUDENT ENVIRONMENT

Summary. In article it is considered the perspective and the actual directions of the study of ethnic consciousness. Considered the present state of development of methods of research of ethnic consciousness. Analyzed the state of development of the concept of an ethnic consciousness in modern psychology. Revealed the relationships of ethnic consciousness with social processes and interethnic interactions. Established the influence of interethnic interaction on the formation of ethnic consciousness. In article it is analyzed the forming of ethnic consciousness reflects the psychological aspects of inter-ethnic communications associated with different types of social relations in society. Also in article it is analyzed research methodology factors used modern psychology to study the complexity, uniqueness, specificity, validity existence functioning ethnic consciousness of society. Much attention is given to characteristic discontinuity between the theoretical description of ethnic consciousness and their practical solutions applied in the study of ethnic relations as a field of scientific knowledge. Selected the methods of empirical research of ethnic consciousness. Conducted an empirical study of ethnic consciousness in a student environment. Analyzed the results of research of consciousness level. Determined prospects for further research on ethnic consciousness. Further the author established that the study of ethnic consciousness as a branch of science is a gap between the theoretical description of the psychological phenomenon and applied practical solution. Outlined prospects for further research of ethnic consciousness are. It is concluded that there is a need to further study the process of forming a positive ethnic identity to prevent crisis states in interethnic relations with dangerous consequences. The author comes to the conclusion that there is a need a development of systems early prediction conflicts situations and a model of the emergence and spread of conflicts. This system will effectively prevent the crisis state of interethnic relations with dangerous consequences.

Keywords: ethnic consciousness, interethnic relations, ethnic identity.

Постановка проблеми. Міжетнічні відносини виступають різновидом соціальних відносин особистості та займають значне місце у забезпеченні безпеки особистості. Образ соціальної дійсності, сформований у свідомості індивіда в будь-яких формах (уявлення, стереотип тощо) в певному змісті спрямовує поведінку людини, оскільки формується на основі взаємодії об'єктивної ситуації і внутрішніх умов. Сукупність утворень, що можуть надавати спрямованості соціальній поведінці є соціальною спрямованістю.

Важливим аспектом соціального світогляду і свідомості є уявлення про соціальну реальність в тому аспекті, що вони формують основу орієнтації людини в навколишньому соціальному просторі.

Міжетнічні відносини виступають різновидом соціальних відносин. Розробка проблематики соціальних, у тому числі міжетнічних відносин в цілому і конфліктної стадії їх розвитку зокрема, є важливою і актуальною з двох причин. По-перше, через її практичне та прикладне значення, по-друге через перспективну можливість вивчення соціальних та міжетнічних відносин

в більш широкому проблемному і методологічному контексті шляхом аналізу екстремальних варіантів їх розвитку.

Людина завжди шукає опори в житті, їй необхідно відчувати себе частинкою поняття «ми», і етнос – група, в усвідомленні приналежності до якої людина цю опору знаходить. До таких груп можна віднести партії, професійні об'єднання, церковні організації, неформальні об'єднання молоді і т. д. Чимало людей «занурюються» в одну з таких груп, але не завжди їх допомога задовільняє прагнення до психологічної стабільності і не завжди таке прагнення може бути реалізовано. Опора виявляється не занадто стійкою, тому що склад груп постійно міняється, терміни існування груп обмежені в часі, саму людину можуть із групи виключити за якусь провину. Етнічна спільність позбавлена таких хиб.

Тому проблема взаємозв'язку етнічної ідентичності та свідомості в умовах соціальних, комунікативних, релігійних відмінностей стає актуальною проблемою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

З другої половини вісімдесятих і особливо в дев'яності роки провідним предметом дослідження закордонної соціальної психології стала проблема соціальних та етнічних конфліктів, їх виникнення, врегулювання й вирішення, яка базувалася на практичних аспектах застосування методик вивчення міжетнічних взаємин.

Сучасні закордонні роботи з психології міжетнічних взаємин мають насамперед прикладний характер. Ця галузь стала сферою наукових інтересів багатьох закордонних дослідників (J. Lukens, 1979; K. O'Sullivan, 1994; G.C. Williams, 1992; C. Zullo, 1999; C. Moore, 2003; B. Schmelzle, 2006; M. Lerma, 2006; J. Coakley, 2009 та ін.). Більшість дослідників вважає, що область сучасних практичних досліджень повинна бути зосереджена на проблемі етнічної ідентичності та свідомості, на організаційних процесах проведення міжетнічного і крос-культурного діалогу.

Вітчизняна етнічна психологія склалася з декількох інтелектуальних потоків, що існували до кінця 1980-х рр. По-перше, це група істориків і етнографів, у тій чи іншій мірі вивчали етнічні конфлікти і напрацювали чималий обсяг емпіричних знань про етнічні, етнорасові і етноконфесійні стосунки в різних країнах світу. Мова йде про роботи Ю.В. Бромлея, Е.А. Веселкіна, Л.М. Дробіжевої, І.І. Жигалова, В.І. Козлова, С.Я. Козлова, А.П. Корольової, М.Е. Крамарової, Е.М. Логінової, С.В. Михайлова, Ю.С. Оганисяна, М.І. Семиряги, В.А. Тишкова, С.А. Токарева, Н.Н. Чебоксарова й ін.

Представники психологічного наукового співтовариства включали в об'єкт своїх досліджень психологію міжетнічних відносин, і якщо ще не мали можливості вивчати психологію реальних етнічних конфліктів у нашій країні, то, принаймні, виявляли й описували суперечливі механізми психології міжгрупових, у тому числі міжетнічних, відносин. В останнє десятиліття роботи В.С. Агеева, Г.М. Андреевої, І.С. Кона, С.К. Рощина, Г.У. Солдатової, В.А. Сосніна, П.Н. Шихірева, А.К. Уледова внесли значний вклад у розвиток етнічної конфліктології, у дослідження динаміки етнічних конфліктів, вироблення заходів по зниженню етноконфліктної напруженості й постконфліктної реабілітації.

Ряд етнопсихологічних робіт щодо особливостей розвитку міжетнічних взаємин як теоретичного так і практичного спрямування були створені російськими науковцями протягом 90-х років. Зокрема, це праці Платонова Ю.П., Почебут Л.Г. (1993), Бороноєва А.О., Павленко В.Н. (1994), Саракуєва Е.А., Крисько В.С. (1996), Лебедевої Н.М. (1997), Стефаненко Т.Г. (1999).

Сучасні дослідження в Україні не обійшли увагою мету етнічної свідомості. Тенденції розвитку етнокультурної свідомості розглянуто І. Кресіною [1]. Проблема методів дослідження етнічної ідентичності вивчалась В. Горбуновою [3]. Етнічна ідентичність як чинник розвитку суспільства досліджувався М.Й. Боришевським [2]. Свідомість як основа адекватних взаємин у поліетнічному світі розглядалась А. Львовичною та В. Хотинець [5; 6]. Фактори розвитку Психологічні особливості розвитку етнічної свідомості в юнацькому віці описані В. Горбуновою [8].

Соціологічний аналіз ідентичності здійснений С. Макеєвим [7].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Зважаючи на певну розробленість поняття етнічної свідомості, слід зазначити розрив між теоретичними напрацюваннями та практичною реалізацією дослідження рівня етнічної свідомості. Також в умовах кризових станів та нестабільності у житті українського суспільства існує потреба проведення досліджень особливостей міжетнічної взаємодії. Отримані результати емпіричних досліджень та міжетнічної взаємодії дають підстави для уникнення спекуляцій на міжетнічному підґрунті і невірному трактування взаємодії різних етнічних груп у політичному та громадському житті українського суспільства.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є: здійснити емпіричне дослідження етнічної свідомості в студентському середовищі, визначити специфіку формування етнічної свідомості у студентів і сформулювати перспективи подальших досліджень.

Виклад основного матеріалу. Етнічна свідомість як соціально-психологічна категорія є визнаною складною системою поглядів, уявлень, ідей особистості, що виникають на основі її взаємодії з представниками інших етнічних груп, і, в свою чергу, відображають знання про них, а також стан і форми самовиокремлення власної етнічної спільності за визначеними ознаками, такими як цінності, мова, звичаї, традиції, культура, тощо.

Відповідно, етнічна самосвідомість як складова етнічної свідомості визначається як сукупність знань та уявлень про традиції, культуру, ідеали, цінності свого етносу, а також усвідомлення себе членом певного етносу і його місця серед інших народів.

Теоретичними дослідженнями встановлено, що феномен етнічної свідомості є провідним по відношенню до вивчення етнічної свідомості у соціальній психології, оскільки несе в собі усвідомлення етновизначальних компонентів. Тому можемо твердити про етнічну свідомість як систему знань про себе та інших, її індивідуальний та груповий рівень, тобто етнічну свідомість слід розглядати як взаємопов'язану ланку уявлень, образів, ставлення «Я – етнос – ми – етнос – міжетнічність».

Важливим соціально-психологічним аспектом і динамічною характеристикою етнічної свідомості є поняття етнічної компетентності, формування якої у молодому віці залежить від ряду соціально-психологічних чинників. Тобто, чим вища етнічна компетентність особи, тим вищий рівень її етнічної свідомості.

З метою забезпечення виконання основних завдань, перевірки гіпотези та розкриття концептуальних положень дослідження нами було здійснено емпіричне вивчення психологічних особливостей етнічної ідентичності студентської молоді. Вибірку склали студенти Національного університету «Львівська політехніка» у кількості 145 осіб; вибірка була гетерогенною – 96 дівчат та 49 юнаків. Респондентам повідомлялося про те, де і у який спосіб отримані від них дані будуть використані, що на нашу думку, сприяло забезпеченню вірогідності та надійності виконання завдань.

Емпіричне дослідження складалося з таких етапів:

- анкетування, з метою збору біографічних даних;
- вивчення особливостей особистісної сфери та особливостей етнічної свідомості з допомогою психодіагностичних методик;
- кількісна обробка отриманих результатів, які здійснювалася за допомогою програми SPSS 13.0. for Windows;
- якісна обробка інформації та підведення підсумків.

Для проведення дослідження нами було підібрано психодіагностичний інструментарій відповідно до мети дослідження. Методику «Дослідження типів етнічної ідентичності» (Г.У. Солдатова, С.В. Рижова) було використано для визначення рівня етнічної ідентичності в міжетнічній взаємодії. Дана методична розробка дозволяє діагностувати етнічну самосвідомість і її зміни, динаміки в умовах міжетнічної напруженості.

Опитувальник містить 6 шкал, які відповідають такій же кількості типів етнічної ідентичності: етнотілізм, етнічна індиферентність, етногеоїзм, етноізоляціонізм, етнофанатизм.

Методика «Дослідження соціальних дистанцій етнічних груп» (Е. Богардус) була необхідна для вивчення ставлення до певної етнічної групи, «міри» її прийняття, тому і була студентам запропонована. Шкала соціальної дистанції має на меті визначення соціальних ролей представників окремих етнічних груп, і є спрямована на визначення установки індивіда в етнічній свідомості, що демонструє ставлення до певної етнічної спільноти. На спеціальному бланку шкали соціальної дистанції за національною ознакою досліджуваним пропонувалося відзначити всі соціальні ролі (із запропонованих варіантів), які вони згодні надати типовим представникам певної етнічної групи.

У структурі етнічної ідентичності респондентів найбільшу частку склали студенти із позитивною ідентичністю – 88,9% (40 осіб), інші 11,1% (5 осіб) мали поєднані типи етнічної ідентичності. Виявлена тенденція поєднання позитивного ставлення до власного народу з позитив-

ним ставленням до інших народів для сучасного українського суспільства має характер норми, що підтверджується іншими дослідженнями, і продовжує бути властивою переважній більшості.

Середні значення виявлених типів ідентичності у опитуваних, в цілому дозволяють представити їхню ієрархічну структуру і розподіл серед досліджуваних, по якому переважаюча позитивна ідентичність в найбільшій мірі характеризує етнічну свідомість сучасної студентської молоді (рис. 1).

Виявлено зв'язок шкал методики «Типи етнічної ідентичності» та «Дослідження соціальної дистанції» за критерієм парної кореляції Пірсона (табл. 1).

Таблиця 1

Зв'язок типу етнічної ідентичності та показників соціальної дистанції

Тип етнічної ідентичності	Ступінь прийняття народу		
	українці	поляки	німці
Етнотілізм	-,197**	,089	,160**
Етнічна індиферентність	,129*	,175**	-,057
Норма	-,022	-,076	-,080
Етногеоїзм	-,432**	-,149*	-,100
Етноізоляціонізм	-,197**	,050	,149*
Етнофанатизм	-,140*	,075	,327**

Примітки:

1. * – показник статистичної значущості на рівні $p < 0,05$.

2. ** – показник статистичної значущості на рівні $p < 0,01$.

Отже, як засвідчують отримані значення кореляції, між етнічною ідентичністю існує прямий або обернений кореляційний зв'язок із ступенем прийняття народу, що виражається у наступних особливостях взаємозалежності шкал цих двох методик:

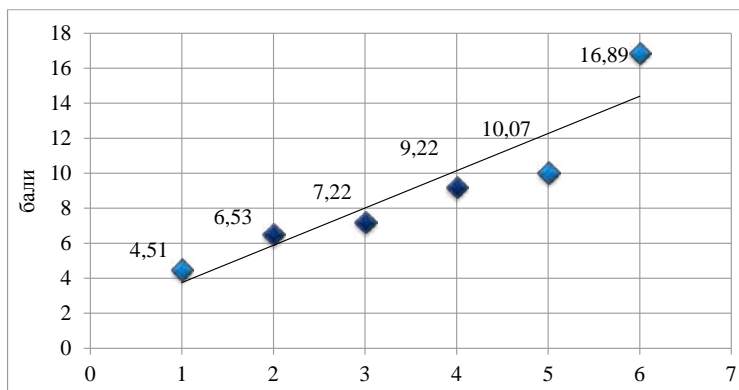
- етнотілізм корелює з більшим ступенем прийняття німецького народу, оскільки допускає відхід від власної етнічної групи (від'ємний і статистично значимий показник кореляції до українців $-,197$, $p < 0,05$) і німці якраз, як засвідчує статистично значимий отриманий результат ($,160$, $p < 0,01$) виступають у свідомості стійкою соціально-психологічною групою, зв'язок із якою є кореляційним не за етнічним критерієм;

- щодо етнічної індиферентності (розмиття етнічної ідентичності) статистично значимою є кореляція з українцями (показник $,129$, $p < 0,05$) та поляками ($,175$, $p < 0,01$) у порядку більшої ваги другого народу;

- щодо етнічної ідентичності (норма, поєднання позитивного ставлення до власного народу з позитивним ставленням до інших народів) немає кореляції по жодному народу, що дозволяє підтвердити нейтрально-позитивне міжетнічне сприйняття;

- щодо етногеоїзму сприйняття через призму «мій народ» демонструє статистично значимий кореляційний зв'язок з ступенем прийняття власного народу, який є від'ємним ($-,432$, $p < 0,01$) і польського народу ($-,149$, $p < 0,05$).

- щодо етноізоляціонізму респонденти підтвердили тенденцію, що із про-

1 – етнотілізм; 2 – етногеоїзм; 3 – етноізоляціонізм;
4 – етнофанатизм; 5 – етнічна індиферентність;
6 – позитивна ідентичність (норма)

Рис. 1. Результати дослідження типів етнічної ідентичності у респондентів за середніми значеннями

тилежним кореляційним зв'язком до власного народу (-,197, $p < 0,01$) збільшується визнання прийняття німців (.149, $p < 0,05$), що підсилює перевагу їх прийняття за певними мірками по відношенню до українців і водночас засвідчує розмивання жорстких меж етнічного сприймання, притаманних даного типу ідентичності.

• щодо етнофанатизму виявлено статистично значимий кореляційний зв'язок із ступенем прийняття власного народу на рівні $p < 0,05$, однак те, що він є від'ємним (-,140), підтверджує з його оберненим значенням виявлену додатну кореляцію по відношенню до ступеня прийняття німців (.327, $p < 0,01$).

Отже, характер взаємодії типу ідентичності та ступеня прийняття іншого народу, як і свого власного підкреслює деяку позитивну двовекторність: наявна сформована у більшості позитивна етнічна ідентичність передбачає як повагу до себе як носія певного етносу і конкретного національно-культурного простору, так і в напрямі рефлексії відносно прийняття інших народів.

Отримані емпіричні дані за методикою «Дослідження соціальної дистанції за шкалою Е. Богардуса, дозволили встановити, що показник ступеня прийняття українців, поляків та німців за шкалою дистанції, серед них має найвище значення по відношенню до власного народу. Такий результат переконливо засвідчують середні значення ступеня прийняття кожного народу, наведені у табл. 2.

Таблиця 2

Результати прийняття народів за шкалою соціальної дистанції

Ступінь прийняття народу	Середнє значення
Українці	6,53
Поляки	4,98
Німці	5,33

Демонструючи свою прихильність до представників німецького народу більше, ніж до польського (середній показник 5,33 проти 4,98, відповідно), студенти засвідчують зближення в плані соціальної дистанції з порівняно сильною та розвинутою нацією на протиположності.

Проте, не слід вважати, що поляки займають третє місце за ступенем прийняття народів як дистанційно віддаленіший, абсолютно поступаючись німцям, оскільки виявлено кореляційний зв'язок з використанням Т-критерію для парних вибірок між шкалою прийняття поляків та німців за даною методикою, і в свою чергу, між поляками та українцями (табл. 3).

Таблиця 3

Зв'язок соціальної дистанції між народами за ступенями прийняття (методика Е. Богардуса)

Супінь прийняття народу		
українці × поляки	українці × німці	поляки × німці
,495**	,233	,664**

Примітка. ** – показник статистичної значущості на рівні $p < 0,01$.

Це дозволило припустити, що українці, маючи певний взаємозв'язок по дистанції з поляка-

ми (показник кореляції 0,495, $p < 0,01$), а поляки, в свою чергу, з німцями взаємодіють на рівні вищого показника кореляції (0,664, $p < 0,01$), то наявна кореляція в співвідношенні дистанції польсько-німецького народу зближує нас із німцями завдяки статистично виявленій близькості поляків до них, тому поляки, і будучи статистично пов'язаними за показником дистанції з українцями, виступають «вікном інтеграції» з німцями.

Таблиця 4

Результати порівняльного дослідження семантичних ознак народів за методикою семантичного шкалювання Д. Пібоді (у балах)

Характеристики	Середні значення		
	Українці	Поляки	Німці
критичний_легковірний	3,96	3,80	3,59
недовірливий_довірливий	3,67	3,86	3,60
агресивний_миролюбивий	3,23	3,07	3,46
бойовитий_пасивний	4,47	4,08	3,59
веселий_похмурий	5,72	3,67	4,44
легкодумний_серйозний	4,25	4,21	3,69
безтактний_тактовний	3,72	3,37	3,81
відвертий_лицемірний	4,96	4,32	3,88
гнучкий_негнучкий	4,38	3,95	4,13
мінливий_впертий	3,28	3,85	3,67
збуджений_спокійний	4,03	4,33	3,66
активний_інертний	4,55	3,67	4,00
скупої_щедрий	3,84	4,33	3,66
самовпевнений_соромязливий	4,55	4,33	4,00
впевнений_непевнений	4,79	4,28	4,29
принциповий_приспосованець	3,95	4,01	3,35
непрактичний_практичний	3,30	3,74	3,62
прискіпливий_прощаючий	3,35	3,66	3,79
вибірковий_нерозбірливий	4,19	3,93	3,77
обережний_відчайдух	3,89	4,08	3,93
несміливий_сміливий	3,30	3,66	3,77
мякотілий_твердий	3,71	3,58	4,18
мякий_жорсткий	4,75	4,20	3,61
співробітництво	4,97	3,92	4,02
залежний_незалежний	3,88	4,22	3,54
загальмований_розкутий	3,72	3,80	3,32
організований_імпульсивний	4,29	3,73	3,31
захоплений_стурбований	4,09	3,72	3,78
лінивий_трудолюбивий	3,89	4,15	3,83
нерозумний_розумний	3,44	3,98	3,76
приємний_неприємний	4,30	3,85	4,22
організованість	5,03	4,37	4,22
бойовитість	5,48	3,87	4,05
приємність	5,51	4,04	3,73
інтелект	5,18	4,08	4,08
гнучкість	4,73	4,11	3,99
комунікабельність	5,09	4,36	4,20
повага_до_людей	5,13	4,01	4,35

Тому ступінь прийняття щодо німців за шкалою соціальної дистанції Е. Богардуса серед студентів є вищим, ніж щодо поляків.

З огляду на порівняльну специфіку прийняття народів за шкалою соціальної дистанції, виявлено, що респонденти демонструють по відношенню до заданих груп практично однакову частоту вибору з позиції особистісних відносин: у якості друзів та сусідів, однак однозначним є прийняття у якості партнера серед представників українського народу чоловіка або дружини.

Виявлено зв'язок між методикою семантичного шкалювання та «соціальної дистанції Е. Богардуса» за критерієм парної кореляції Пірсона, що означає вплив величини показника прийняття народу (українці, поляки, німці) на вибір семантичних ознак, суб'єктивно їм приписуваним в якості певного набору автостереотипів.

На основі отриманих результатів, як видно з табл. 4, студенти в цілому, з 39 різних семантичних ознак для кожного народу виокремлювали часто по одній шкалі подібні числові значення, що дозволяє зробити висновок про те, що уявлення про кожен народ має стабільний і узагальнений характер у структурі етнічної свідомості українців.

Висновки. Таким чином, результати емпіричного вивчення етнічної свідомості дають можливість встановити стан міжетнічної взаємодії українських студентів з особами інших етнічних груп. Показники етнічної свідомості тісно пов'язані з особливостями пізнавальної, емоційної та мотиваційної сфер особистості. Важливим аспектом вивчення етнічної свідомості є її взаємозв'язок з позитивною етнічною ідентичністю.

У результаті проведеного кореляційного дослідження отримані дані про існування

взаємозв'язку між методиками типів етнічної ідентичності та соціальної дистанції у прийнятті етнічних груп, а також про окремі статистично значущі зв'язки ступенів прийняття народів між собою за шкалою соціальної дистанції. Також результатом дослідження стало встановлення залежності між ступенем прийняття етнічної групи українців, німців та поляків із вибором семантично-етнічних ознак, які респонденти приписували кожному народу в залежності від рівня їх ієрархії у структурі етнічної свідомості опитаних.

Результати дослідження дають підстави для здійснення заходів щодо усунення ксенофобії та інших негативних проявів. Значною мірою етнічна свідомість зумовлюється особистісними характеристиками особистості студента, важливого значення набувають умови соціального макро- і мікросередовища, практика міжетнічного спілкування які формують толерантне ставлення до представників інших етнічних груп. Серед таких умов важливу роль, на наш погляд відіграє збалансована етнічна політика, спрямована на формування гармонійного громадянського суспільства.

Подальші напрямки досліджень передбачають вивчення, систематизацію та аналіз соціологічних чинників міжетнічної взаємодії. Створена на основі фактичного матеріалу цілісна модель міжетнічних взаємин, яка описує їх формування та розвиток дасть можливість в подальших дослідженнях стати фактичним матеріалом при формуванні теоретичних основ психологічних засобів попередження та врегулювання негативних явищ в суспільстві, викликаних етнічними чинниками. Також потребує розширення база емпіричного дослідження, зокрема існує потреба досліджень в середовищі етнічних меншин.

Список літератури:

1. Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз. Київ : Вища школа, 1998. 392 с.
2. Боришевський М.І. Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві. *Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні* : монографія. Київ : Український центр політичного менеджменту, 2003. С. 138–144.
3. Горбунова В.В. Проблема методів дослідження етнічної свідомості в психології. *Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*. Т. IV, Ч. 5. Київ : Вид-во «ГНОЗІС», 2002. С. 71–75.
4. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. Москва : Смысл, 1998. 389 с.
5. Хотинец В.Ю. Этническое самосознание. СПб. : Алетейя, 2000. 240 с.
6. Львовичкіна А.М. Етнопсихологія : навч. посіб. Київ : МАУП, 2002. 144 с.
7. Макеєв С.О. Соціологічний аналіз ідентичності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2000. № 3. С. 161–163.
8. Горбунова В. В. Психологічні особливості розвитку етнічної свідомості в юнацькому віці. *Педагогіка і психологія*. 2006. № 1. С. 47–56.
9. Giles H., Reid S., Harwood J. The dynamics of intergroup communication. New York : Peter Lang, 2010. 456 p.
10. Reid A. Scott. Social Psychological approaches to intergroup communication. *The Handbook of Intergroup Communication*. Cambridge, 2012. P. 249–252.
11. V. O'Leary. The politics of ethnic conflict regulation : case studies of protracted ethnic conflicts. London ; New York : Routledge, 1993. 321 p.
12. Dukes F. Public Conflict Resolution : a Transformative Approach. *Negotiation journal*, 1993. P. 211–221.
13. Deutsch M. The Resolution of Conflict: Constructive and Destructive Processes. Yale University Press, 1973. 420 p.

References:

1. Kresina I.O. (1998). *Ukrainska natsionalna svidomist i suchasni politychni protsesy: Etnopolitohichnyi analiz* [Ukrainian national consciousness and modern political processes: ethno-political analysis]. Kyiv : Vyshcha shkola. (in Ukrainian)
2. Boryshevskiy M.Y. (2003). *Natsionalna samosvidomist ta identyfikatsiia hromadian yak chynnyk demokratychnykh peretvoren v ukrainskomu suspilstvi* [National identity and identification of citizens as a factor in democratic transformations in Ukrainian society]. *Sotsialno-psykhologichnyi vymir demokratychnykh peretvoren v Ukraini*. Kyiv : Ukrainskyi tsentr politychnoho menezhmentu, pp. 138–144. (in Ukrainian)

3. Horbunova V.V. (2002). Problema metodiv doslidzhennia etnichnoi svidomosti v psykhologii [The problem of methods of studying ethnic consciousness in psychology]. *Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykhologii. Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykhologii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy*, vol. IV, part 5, 71–75. Kyiv : «HNOZIS». (in Ukrainian)
4. Soldatova G.U. (1998). Psikhologiya mezhetnicheskoy napryazhennosti [Psychology of inter-ethnic tensions]. Moskva : Smysl. (in Russian)
5. Khotynets V.Yu. (2000). Etnicheskoe samozoznanie [Ethnic identity]. Sankt-Peterburg : Aleteia. (in Russian)
6. Lovochkina A.M. (2002). Etnopsykhohiia [Ethnopsychology]. Kyiv : MAUP. (in Ukrainian)
7. Makeiev S.O. (2000) Sotsiolohichni analiz identychnosti [Sociological analysis of identity]. *Sotsiolohiia: teoriia, metody, marketynh*, no. 3, pp. 161–163. (in Ukrainian)
8. Horbunova V.V. (2006). Psykhologichni osoblyvosti rozvytku etnichnoi svidomosti v yunatskomu vitsi [Psychological features of the development of ethnic consciousness in adolescence]. *Pedahohika i psykhohiia*, no. 3, pp. 47–56. (in Ukrainian)
9. Giles H., Reid S., Harwood J. (2010). The dynamics of intergroup communication. New York : Peter Lang.
10. Reid A. Scott (2012). Social Psychological approaches to intergroup communication. *The Handbook of Intergroup Communication*. Cambridge, pp. 249–252.
11. B. O'Leary (1993). The politics of ethnic conflict regulation : case studies of protracted ethnic conflicts. London ; New York : Routledge.
12. Dukes F. (1993). Public Conflict Resolution: A Transformative Approach. *Negotiation journal*, pp. 211–221.
13. Deutsch M. (1973). The Resolution of Conflict: Constructive and Destructive Processes. Yale University Press.